

A Study of the Impact of Naser al- Din Shah's Vision and Attitudes on the Economic Advancement of Iran in the Qajar Period

SeyedMorteza Afghah^{*}, Mariya Darabi^{}**

Mohammadreza Alam^{*}**

Abstract

Given the significance of non-economic factors affecting national development, such as a developed mindset and the presence of developed individuals as the most crucial non-economic contributors to societal progress, the present study investigates the impact of developed thought patterns, particularly among statesmen and societal decision-makers, on the development of Iran. For this purpose, the probability of alignment between the vision and attitude of Naser al-Din Shah during the Qajar era and the localized indicators of Inkeles's Modern Man was examined using the qualitative content analysis method.

By studying credible historical documents and books concerning the temperament of Iranian monarchs during the Qajar period, as well as the differences in Iran's conditions under their rule, it was observed that a significant number of the components identified and introduced by the current research for a monarch with a developmental thought process based on Inkeles's localized theory of the Modern Man were present in the thoughts, behaviors, decrees, and actions of Naser al-Din

^{*} Associate Professor of Economic Development and Planning Orientation at Shahid Chamran of Ahwaz University (Corresponding Author), www.m.afghah@scu.ac.ir, orcid: 0000-0001-8903-6998

^{**} PhD candidate in Economic Sciences (Development and Planning Orientation), Shahid Chamran University of Ahwaz, www.darabi.maria@gmail.com

^{***} Professor of History at Shahid Chamran of Ahwaz University, www.alam@scu.ac.ir, orcid: 000-0001-6409-7540

Date received: 02/09/2025, Date of acceptance: 10/01/2026

Shah, compared to other Qajar kings. It appeared that he could be studied as a potential 'Developed Man' among the Qajar Shahs.

The research findings indicated that, based on the extracted components, Naser al-Din Shah possessed a developed mindset, and his developmental vision led to positive transformations in various Iranian sectors, including science, agriculture, industry, trade, and communication.

Keywords: Development, Developed Human, Naser al-Din Shah, Content Analysis.

Introduction

One of the most crucial and foundational **non-economic determinants** influencing the trajectory of national development is the presence of **developed human capital**, characterized by perspectives and insights positively oriented toward the fundamentals of progress and economic prosperity.

Since the rulers, politicians, and statesmen of a country—if endowed with a developed and progressive mindset—can exert a more positive influence on national development compared to the existence of such developmental thinking among ordinary people, this study seeks to examine how Naser al-Din Shah's developmental thinking affected Iran's development status during the Qajar period. Accordingly, the following issues are addressed:

- Was Naser al-Din Shah Qajar's insight and outlook consistent with the identified criteria for a "developed individual"?
- What effects did this monarch's perspective and attitude have on the economic progress and development of Iran during the Qajar era?

In the domain of the attitudes and thinking of leaders and decision-makers and the impact of their ideologies on the economies of countries such as China, Malaysia, India, Singapore, Japan, Korea, etc., considerable research has been conducted. However, based on reviews of domestic and international scholarly sources, no study has yet investigated the influence of monarchs' attitudes on the development of economic indicators in Iran. From this perspective, the present research possesses aspects of novelty.

This study employs the qualitative content analysis method, utilizing authentic and credible historical documents pertaining to Naser al-Din Shah's 49-year reign to address the posed research questions.

3 Abstract

Materials & Methods

In this research, drawing upon Alex Inkeles' model of the modern man, the "developed person" is defined as "an individual with specific characteristics who possesses the capability, relying on available human, natural, and financial resources, to pave the way for progress and welfare in all dimensions for the nation." At a macro level, the developed person is conceptualized as a **developed mindset**, which creates the environment for nurturing developed individuals.

The methodology employed in this research is qualitative content analysis, where content analysis was performed by consulting libraries and archival sources to arrive at the conclusion. To attain the answers to the research questions and determine the extent to which the studied monarch's attitude aligns with the characteristics of a "developed individual," authentic and credible historical documents from the Qajar era—particularly the 49-year reign of Naser al-Din Shah—were examined. These documents include the Shah's own diaries and travelogues, the diaries of his ministers and subordinates who were his intimate companions, and a large number of historical books from that period.

Discussion & Result

Based on the components extracted for the developed person according to Inkeles' Modern Man indexes, and by searching through existing credible historical sources, several instances regarding the intellectual character of Naser al-Din Shah Qajar were obtained. According to these findings, it was determined that tangible signs of a developed mindset existed in Naser al-Din Shah, allowing him to be considered a monarch with developmental thoughts based on the defined indicators for the developed person.

Following the determination that Naser al-Din Shah possessed a developed mindset—as identified by adapting Inkeles' Modern Man model to the Iranian context—the article proceeds to address the second research question. The focus then shifts to examining the impact of this developmental mindset on Iran's economic conditions and progress during his reign. After extensive studies and searches in credible historical texts, a number of positive economic and social transformations during the era of Naser al-Din Shah's rule are detailed, which include:

A. Transformation in the Education System (or Evolution of the Educational System)

B. Elevation of Public Health and Sanitation Standards

C. Progress and Advancement in the Agricultural Sector

D. Development in Industry, Investment, and International Trade

E. Expansion and Improvement of Road Networks

F. Increased Attention to the Welfare of the Populace (or Focus on Public Well-being)

G. Development and Modernization in Architecture and Urban Planning

H. Transformation and Advancement in Information and Communication (Newspapers, Telegraph, Postal Services)

Conclusion

This study aimed to investigate whether the disposition and worldview of monarchs influence the level of a country's development.

The results of the conducted studies, based on the extracted components and the evidence derived from the writings, mode of operation, and governance of Naser al-Din Shah through existing documents, revealed that Naser al-Din Shah exhibited characteristics of development and can justifiably be categorized as a monarch possessing a developed mindset.

Furthermore, the examinations and studies conducted on the conditions of Iran during the monarch's reign indicated that Naser al-Din Shah, with his developmental perspective, was the catalyst for positive transformations in Iran across various fields such as science, agriculture, industry, trade, communication, and others.

Bibliography

- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2005). Institutions as a fundamental cause of long-run growth. *Handbook of economic growth*, 1, 385–472.
- Adamat, F. (1998). *Amir Kabir va Iran [Amir Kabir and Iran]*. Tehran: Entesharat-e Kharazmi. {in Persian}
- Adamat, F., & Nategh, H. (1980). *Afkar-e Ejtemaei, Eghtesadi va Siyasi dar Asar-e Montasher Nashodeh-ye Doreh-ye Qajar [Social, Economic, and Political Thoughts in Unpublished Works of the Qajar Era]*. Tehran: Agah Publications. {in Persian}
- Afshar, I. (1969). *Index of Persian Articles, Vol. I to VII*. Tehran: University of Tehran Press. {in Persian}

5 Abstract

- Afqeh, M. S. (2021). *Insan-e Tose'e Yafteh Pishran-e Tose'e-ye Javame' [The Developed Man as the Vanguard of Societal Development]*. Tehran: Jahad Daneshgahi, Publications Organization. {in Persian}
- Ahmadvand, S., & Yavar, M. (2014). The Evolution of the Concept of People, from Subject to Population: The First Steps Towards Globalization in the Qajar Era. *Journal of Globalization Strategic Studies*, 6(15), 91-124. {in Persian}
- Ahmadnejad, A., Amiri, S., & Mirabrahim, S. (2022). Lee Kuan Yew's Geostrategic Approach in Sustainable Development. *Journal of Political and International Research*, 31(52), Autumn 2022, 1-27. {in Persian}
- Abrahamian, E. (2010). *Iran Between Two Revolutions* (Translated by E. Fattahi). 1st Ed. Tehran: Nashr-e Ney. {in Persian}
- Barro, Robert and McCleary, Rachel (2003). Religion and Economic Growth across Countries. *American Journal of Sociology*, 68:760-781.
- Bayani, K. (1996). *Fifty Years of History in the Naserian Era, Vol. IV & V: Letters, Directives, and Decrees*. {in Persian}
- Etemad al-Saltaneh, M. H. Kh. (1978). *Tarikh-e Montazzam-e Naseri, Vol. 1* (Edited by M. E. Rezvani). Tehran: Donya-ye Ketab Publications. {in Persian}
- Faghihipour, J., et al. (2021). *Maharat-e Hoosh-e Negarshi: Mafahim va Rahkarha [Attitudinal Intelligence Skills: Concepts and Solutions]*. Tehran: Daneshfoun Publications, 1st Ed. {in Persian}
- Farhad Mo'tamed, M. (1946). *Sepahsalar-e A'zam [The Grand Commander]*. Tehran: Ali Akbar Elmi & Co. Partnership. {in Persian}
- Gilbar, Gad G. (1986). "the opening up of qajar iran:some economic and social aspects ". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Volume 49, Issue 1, pp. 76 – 89.
- Grainger M., Mechitov A., Moshkovich H. (2020). Singapore's Miracle: An Unconventional Story. *Journal of International Finance and Economics*, Volume 20, Number 4, 29-44.
- Gujjarappa Thimmaiah, 2006. "Political Leadership and Economic Development in Karnataka," *Working Papers* id:308, eSocialSciences.
- Hao, Moo Jun. Yazdanifard, Rashad. (2015). "How Effective Leadership can Facilitate Change in Organizations through Improvement and Innovation ". *Global Journal of Management and Business Research: AAdministration and Management*. Volume 15 Issue 9 Version 1.0. pp. 36-43. Online ISSN: 2249-4588& Print ISSN: 0975-5853.
- Heidari, Parisa, Mazaherian, Hamed, Hanachi, Pirouz, & Haghir, Saeed. (2022). "Defensive Modernization & Evolution of the Forms in the Urban Structures of Tehran (Naser al-Din Shah Era)". *Journal of Desing Thinking*. Pp 112-122.
- Hosseini, S. M., & Kazembeygi, M. A. (2022). The Financial Situation of the Iranian State During the Premiership of Amir Kabir. *Journal of Social and Economic History Research*, 11(1), 179-217. {in Persian}

- Inkeles, Alex. (1969). "Making Men Modern: On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries". *American Journal of Sociology*, Vol. 75, No. 2 (Sep., 1969), pp. 208-225. <http://www.jstor.org/stable/2776103>.
- Jahani, F., & Mollaei-Tavani, A. R. (2021). Iranians' Awareness of American Agriculture Economy and Emulation from It: From the Naserian Period to the End of Qajar (Focusing on Press and Unpublished Documents). *Journal of Iranian History*, 14(1), 101-123. {in Persian}
- Khanpour, A., & Ashouri, M. T. (2012). Qajar Efforts in Glass Production in Iran. *Journal of Cultural History Studies*, 3(12), 53-82. {in Persian}
- Lakshman. Chandra Pal. (2023). "Impact of Education on Economic Development ". *Khazanah Pendidikan Islam*, Vol. 5 No. 1: pp10-19. DOI: 10.15575/kp.v5i1.25199.
- Manjurul, Hossain Reza, Nilufar, Yasmin. (2019). Development of Malaysia Under the Leadership of Mahathir Mohamad: Turned Malaysia into a Rich Country. *International Journal of Social Sciences*, ISSN 2454-5899, Volume 5 Issue 1, pp. 498-506.
- Mona. Assistant Professor (Guest Faculty). Department of Economics. Maharaja College. Veer Kunwar Singh University, Ara. Economic and Non-Economic Factors of Economic Growth Emailaddress monapryal2223@gmail.com.Date: 06/02/2024
- Mohaddes, M. (2001). *Chand Emtiyaznameh Asr-e Qajar [Several Concession Documents of the Qajar Era]*. Tehran: Library, Museum, and Documents Center of the Islamic Consultative Assembly, pp. 10-13. {in Persian}
- Mostowfi, A. (1964). *Sharh-e Zendegani-ye Man ya Tarikh-e Ejtemaei Edari-ye Doreh-ye Qajar, Vol. 1*. 2nd Ed. Tehran: Nashr-e Zavar. {in Persian}
- Murat, Onder & Israel Nyaburi, Nyadera.(2019). The Role of Non –Economic Drivers in Development Planning: The Case of South Korea and Turkey, *International Journal of PublicAdministration*, DOI: 10.1080/01900692.2019.1628057.
- NajafgholiPour Kalantari N , Roshanfekar Jourshari S. (2014). "studying the effects of modernity on development of iranian architecture in the qajar era". *Indian Journal of Fundamental and Applied Life Sciences* ISSN: 2231– 6345. Pp 1235-1226. {in Persian}
- Nourai, M., Vazin'afzal, M., & Jafari, A. A. (2016). Naser al-Din Shah's Policies and Challenges in Developing the Mazandaran Roadway. *Journal of Historical Research of Iran and Islam*, 19, 235-260. {in Persian}
- Prosterman, Roy L., and Jeffrey M. Riedinger (1987) *Land Reform and DemocraticDevelopment*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Ringer, M. M. (2014). *Education, Religion, and Cultural Reform Discourse in the Qajar Era* (Translated by M. Haghighatkah). Tehran: Ghoghnoos Publications. {in Persian}
- Robert J. Barro. Rachel M. McCleary. (2003). RELIGION AND ECONOMIC GROWTH. *NBER WORKING PAPER SERIES*. Working Paper 9682, <http://www.nber.org/papers/w9682>.
- Sa'idinia, H. (2009). Historical Developments of Iranian Customs and Economic Prosperity in the Qajar Period. *Journal of Iranian History*, 5/63, 103-127. {in Persian}

7 Abstract

- Sanders, Zagabe. (2023). Impact of leadership on a country's economic growth. *Munich Personal RePEc Archive*. No. 118181. <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/118181/>. Pp.1-10.
- Saroukhani, B. (1998). *Ravesh-haye Tahqiq dar Olum-e Ensani: Binesh-ha va Fonun [Research Methods in Humanities: Insights and Techniques]*. Tehran: Ta'ati Publications. {in Persian}
- Shahriari, Kamyab. (2017). Modernization Process in Iran: Historical Overview. *Journal of Social Science Studies*, ISSN 2329-9150, 2017, Vol. 4, No. 1. P 269-282.
- Shamim, A. A. (2005). *Iran dar Doreh-ye Saltanat-e Qajar [Iran in the Qajar Reign Period]*. Tehran: Behzad Publications. {in Persian}
- Shirzadi, R. (2017). Developmental Thought (A Case Study of Mahathir Mohamad's Ideas). *Journal of World Islamic Political Research*, 7(2), Summer 2017, 197-223. {in Persian}
- Siddharth, Singh. (2017). The Role of Religion in Economic Development. *SSRN Electronic Journal*, DOI: 10.2139/ssrn.3402129, <https://www.researchgate.net/publication/334038263>. pp.162-169.
- Soltani, A., & Soleimani, H. (2014). The Position of China's Leadership System in the Continuation of the Economic Development Process on the Domestic and International Stage Since 1979. *International Relations Studies (IRPS)*, 7(25), 43-77. {in Persian}
- Tareh, M. (2014). The New Method of Primary Education in the Qajar Period. *Journal of History of Science*, 12(2), 163-172. {in Persian}
- Todaro Michael P, Smith Stephen (2017): *Economic Development*; pp-382-420, Published by Pearson India Education Service Limited.
- Vazin'afzal, M., & Esmaili-Nasr Abadi, H. (2011). Explanation and Review of the Concession for the Tehran-Qom Roadway in the Naser al-Din Shah Period. *Journal of Cultural History Studies*, 3(10), 103-132. {in Persian}
- Yaghmai, I. (1969). Dar al-Funun School. *Yaghma Journal*, 22, 220-223. {in Persian}
- Zandieh, H., & Saghafi, M. (2016). The Factory Building Movement and Its Consequences in the Qajar Period. *Journal of Social and Economic History Research*, 5(1), 39-55. {in Persian}

بررسی تاثیر بینش و نگرش ناصرالدین شاه بر ترقی اقتصادی ایران در عصر قاجار

سیدمرتضی افقه*

ماریا دارابی**، محمدرضا علم***

چکیده

باتوجه به اهمیت شناسایی عوامل موثر بر ترقی و توسعه اقتصادی ایران، همچنان عوامل غیراقتصادی مهمی وجود دارند که بر روند توسعه کشور تأثیرگذار بوده اما چندان مورد پژوهش قرار نگرفته اند. یکی از زیربنائی ترین این عوامل، وجود انسان های توسعه یافته با ویژگی های خاص و دارای نگرش و بینش مثبت نسبت به مبانی پیشرفت و رفاه اقتصادی در بین افراد تأثیرگذار جوامع است. لذا در پژوهش حاضر به بررسی تاثیر تفکرات توسعه یافته در بین دولتمردان و تصمیم گیران جامعه بر توسعه یافتگی ایران پرداخته شده است. برای این منظور به بررسی احتمال وجود تطابق میان بینش و نگرش ناصرالدین شاه در دوره قاجار با شاخص های بومی سازی شده انسان توسعه یافته اینکلس با روش تحلیل محتوای کیفی و با این پرسش پرداخته شد که آیا بر اساس ویژگی های شناسایی شده انسان توسعه یافته؛ می توان ناصرالدین شاه قاجار را پادشاهی با تفکر توسعه یافته دانست و نوع بینش و نگرش این پادشاه بر توسعه و ترقی اقتصادی ایران در زمان قاجار چه تاثیراتی داشته است؟

* دانشیار اقتصاد توسعه و برنامه ریزی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (نویسنده مسئول)،
www.m.afghah@scu.ac.ir

** دانشجوی دکترای اقتصاد توسعه و برنامه ریزی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران،
www.darabi.maria@gmail.com

*** استاد تاریخ، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران، www.alam@scu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۰

نتیجه پژوهش حاکی از این مطلب بود که ناصرالدین شاه براساس مولفه‌های استخراج شده از جمله توجه به تمامی ابعاد وجودی انسان (به ماهو انسان و فارغ از ویژگی‌های عَرَضی‌اش)، حمایت از محصولات فکر و اندیشه انسان، توجه به رفع نیاز عامه مردم و زیردستان، اهمیت دادن به افکار نو و ابداعات و استفاده از تکنولوژی‌های جدید و پیشرفته، باور به افزایش علم و دانش، داشتن روحیه تجددخواهی و ترقی و... دارای تفکری توسعه یافته بوده و بینش توسعه‌ای وی موجب ایجاد تحولات مثبتی در ایران در زمینه‌های مختلف علمی، کشاورزی، صنعت، تجارت، ارتباطات و... شده است.

کلیدواژه‌ها: توسعه، انسان توسعه یافته، قاجار، ناصرالدین شاه، تحلیل محتوا.

طبقه بندی **jel:** O10, O15, N40, N95, C80.

۱. مقدمه

توسعه موضوعی چندبعدی و فراگیر است که بدلیل نتایج تأثیرگذار بر زندگی مردم از جمله گسترش امکانات، بهبود توانمندی‌ها و انتخاب‌های انسان، افزایش حس اعتمادبه نفس و درنهایت بهبود سطح رفاه باعث شده بسیاری از دولتمردان، سیاست‌مداران، برنامه‌ریزان و محققان به کنکاش در روش‌های دستیابی و تقویت راهکارهای تحقق از یک سو، و حذف عوامل بازدارنده این هدف در سراسر جهان بپردازند.

علیرغم انجام مطالعات بی‌شمار درخصوص شناسایی عوامل موثر بر توسعه اقتصادی و ارائه راهکارهای عملیاتی رفع موانع و تقویت محرک‌های توسعه، همچنان عوامل غیراقتصادی تأثیرگذاری وجود دارند که بر روند توسعه کشورها تأثیرگذار بوده و هستند اما چندان مورد پژوهش قرار نگرفته اند. یکی از مهمترین و زیربنائی ترین این عوامل، وجود انسان‌های توسعه یافته با ویژگی‌های خاص در جامعه است. این بدان معناست که یکی از مهمترین نیازهای لازم برای رشد و پیشرفت اقتصادی وجود نگرش و بینش مثبت نسبت به مبانی پیشرفت و رفاه اقتصادی در افراد تأثیرگذار جوامع است. در این پژوهش با اقتباس از الگوی انسان مدرن اینکلس (Inkeles)، انسان توسعه یافته "فردی با ویژگی‌های خاص که توانمندی آن را دارد که با اتکا به نیروهای انسانی و منابع طبیعی و مالی موجود، زمینه پیشرفت و رفاه در همه ابعاد را برای کشور فراهم آورد" معرفی می‌شود. البته در مقیاس کلان منظور از انسان توسعه یافته تفکر توسعه یافته است که در آن، بستر پرورش انسان‌های توسعه یافته فراهم می‌شود. وجود تفکر توسعه یافته دارای مصادیق عینی و

ملموس توسعه‌ای در کشورها بویژه در حوزه اقتصادی است. رشد تولید، مدرنیزاسیون، ارتقای کیفیت و کمیت آموزش، بهداشت، ... و در نهایت ارتقای سطح رفاه جامعه از جمله نشانه‌های تسلط تفکر توسعه‌ای در یک جامعه است. در واقع منظور از انسان توسعه‌یافته، نگرش افراد و آدم‌هاست نسبت به انسان، دنیای مادی، معیشت، محیط زیست و

از آنجا که اگر حاکمان، سیاستمداران و دولتمردان یک کشور دارای تفکر توسعه‌یافته باشند نسبت به وجود این تفکر توسعه‌ای در بین افراد عادی و عامه مردم، تاثیرگذاری مثبت بیشتری بر توسعه یک کشور بدنبال دارد، در این پژوهش سعی شده تاثیرات وجود تفکر توسعه‌ای در ناصرالدین‌شاه در دوره قاجار بر وضعیت توسعه ای کشور مورد بررسی قرار بگیرد. آنچه از بررسی‌های انجام شده در طول تاریخ ایران استخراج و استنباط شده نشان می‌دهد که تعداد زیادی از ویژگی‌های توسعه اقتصادی در ایران زمان سلطنت قاجار مشهود و ملموس تر بوده‌اند. در واقع نوسازی ایران توسط عباس میرزای قاجار با نوسازی نظامی و همچنین با فعالیت‌هایی مانند اصلاح ارتش ایران، استفاده از سلاح‌های مدرن، اعزام دانشجویان به اروپا، دعوت از صنعتگران اروپایی و تأسیس صنایع مدرن آغاز شد (شهریاری، ۲۰۱۷). البته در بسیاری از متون تاریخی از عقب‌گرد اقتصادی کشور در دوران قاجار سخن گفته شده ولی در همان اسناد هم تفاوت‌های وضعیت اقتصادی و معیشتی ایرانیان در زمان حکومت هرکدام از پادشاهان قاجار مورد توجه قرار گرفته است. بعنوان مثال اگر استبداد، ناکارآمدی و عقب‌ماندگی ایران در مدت زمامداری تعدادی از قاجاریان در کتب تاریخی بیان شده، همچنین به ورود مصادیق تجدد به ایران از جمله صنعت عکاسی، شیشه‌سازی، چاپ و انتشار جراید، نساجی و ... در زمان قاجار اشاره شده که از جمله معیارهای توسعه اقتصادی و فرهنگی هر جامعه‌ای می‌باشند (مهرجو و همکاران، ۱۳۹۳) با این توضیح که بر اساس مبانی اقتصادی؛ تجددگرایی و تمایل به بهره‌مندی از محصولات فکری جدید از مصادیق توسعه‌یافتگی افراد در تمامی جوامع می‌باشد (اینکلس و همکاران، ۱۹۶۹). با در نظر گرفتن تفاوت‌های بیان شده در خصوص وضعیت اقتصادی ایران در زمان حکومت سلسله قاجاریه بویژه در دوره حکومت ناصرالدین‌شاه، در پژوهش حاضر به بررسی موضوعات زیر پرداخته شده است:

- آیا پینش و نگرش ناصرالدین‌شاه قاجار منطبق با معیارهای شناسایی شده برای انسان

توسعه‌یافته بوده است یا خیر؟

- نوع بینش و نگرش این پادشاه بر توسعه و ترقی اقتصادی ایران در زمان قاجار چه تاثیری داشته است؟

در زمینه نگرش و تفکر رهبران و تصمیم گیران و تاثیر تفکرات آنها بر اقتصاد کشورهایی مانند چین، مالزی، هند، سنگاپور، ژاپن، کره و ... تحقیقات درخور توجهی انجام گرفته است ولی با بررسی های بعمل آمده در منابع علمی داخلی و خارجی، از منظر اینکه نگرش پادشاهان چه تاثیری بر توسعه شاخص های اقتصادی در ایران داشته است تا بحال مطالعه ای انجام نگرفته و از این جهت، پژوهش حاضر دارای جنبه های نوآوری می باشد. در این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی به مطالعه اسناد موثق و معتبر تاریخی مربوط به دوران ۴۹ ساله سلطنت ناصرالدین شاه از جمله روزنامه های خاطرات و سفرنامه های وی، روزنامه های خاطرات وزرا و زیردستان انیس خلوت این پادشاه و تعداد زیادی از کتب تاریخی این دوره برای پاسخگویی به این پرسش ها پرداخته شده که آیا بینش و نگرش ناصرالدین شاه قاجار منطبق با معیارهای شناسایی شده برای انسان توسعه یافته بوده است یا خیر؟ و همچنین نوع بینش و نگرش این پادشاه بر توسعه و ترقی اقتصادی ایران در زمان قاجار چه تاثیری داشته است؟

چرا ناصرالدین شاه؟

با مطالعه اسناد و کتب تاریخی معتبر و موجود در زمینه خلق و خوی پادشاهان ایران در زمان قاجار و همچنین تفاوت هایی که در اوضاع و احوال ایران در زمان حکومت آنها وجود داشت؛ مشاهده گردید تعداد زیادی از مولفه هایی که پژوهش حاضر برای یک پادشاه با طرز تفکر توسعه ای بر مبنای نظریه بومی سازی شده انسان مدرن اینکلس شناسایی و معرفی نموده است در افکار، رفتار، دستورات و اقدامات ناصرالدین شاه در مقایسه با دیگر شاهان قاجار وجود داشته و به نظر می رسد می توان وی را برای آزمون یک انسان توسعه یافته در بین شاهان قاجار مورد مطالعه قرار داد. ناصرالدین شاه با توجه به سفرهایی که به فرنگ داشت و تمایلاتی که به پیشرفت و توسعه ای که در غرب مشاهده کرده بود و برتری که در نظرش نسبت به آنچه در ایران وجود دارد به پیاده سازی تعداد زیادی از مصادیق زندگی پیشرفته غربی در ایران پرداخته بود. البته نمی توان وجود دو دلیل عمده را برای عدم موفقیتش در قراردادن ایران در ریل توسعه نادیده گرفت. اولین و شاید مهمترین دلیل این است که ناصرالدین شاه هم مانند دیگر شاهان گذشته در ایران شیفته سلطنت و حفظ آن بود

بررسی تاثیر پيشش و نگرش ناصرالدین شاه ... (سیدمرتضی افقه و دیگران) ۱۳

و در مواردی که بین دوراهی منفعت خود و پیشرفت کشور قرار می‌گرفت بدون شک آنچه در حاشیه و درجه اهمیت پایین‌تر قرار می‌گرفت صلاح مملکت بوده و این خودکامگی‌های ذاتی حتی موجب بروز رفتارهای ضدتوسعه‌ای در وی در موضوعات مختلفی نیز می‌شده است. همچنین نباید ضعف امکانات و بسترهای موجود برای توسعه و پیشرفت ایران را در عدم تحقق توسعه‌ی چشمگیر ایران در زمان این پادشاه نادیده گرفت.

۲. مبانی نظری

۱,۲ تاثیر رهبران سیاسی و مدیران ارشد بر توسعه اقتصادی کشورها

رهبری به عنوان توانایی یک فرد برای ایجاد انگیزه در افراد پیرامون یک چشم انداز تعریف می‌شود (زاگابه، ۲۰۲۳: ۲ به نقل از کارلتون ۱۹۹۸). جان ماکسول (John Maxwell)؛ کارشناس مسائل رهبری؛ در این باره معتقد است که برای تغییر یک سازمان، باید رهبر آن را تغییر داد. در طول تاریخ، بسیاری از رهبران رویایی وجود داشته‌اند که به طور قابل توجهی بر جامعه جهانی از طریق اصلاحات داخلی و تعاملات بین المللی تأثیر گذاشته‌اند. این رهبران بزرگ جهان ایده‌های نوآورانه‌ای را معرفی کردند، موانع را شکستند و وضعیت موجود را به چالش کشیدند تا مناظر سیاسی را تغییر دهند. آنها اصلاحاتی را در زمینه‌های کلیدی مانند حقوق مدنی، مراقبت‌های بهداشتی، اقتصاد، محیط زیست و موارد دیگر به ارمغان آوردند (هائو و یزدانی فرد، ۲۰۱۵: ۱-۳).

رهبری همواره نیروی محرکه تحولات مثبت در جامعه بوده است. در طول تاریخ، شخصیت‌های تأثیرگذاری ظهور کرده‌اند که ویژگی‌های فوق‌العاده‌ای از بینش، شجاعت و عزم را برای هدایت ملت‌های خود به سوی پیشرفت از خود نشان دادند. برخی از بزرگترین رهبران جهان در تمام دوران عبارتند از مهاتما گاندی، نلسون ماندلا، مارتین لوتر، کینگ جونیور، و وینستون چرچیل که جنبش‌های غیر خشونت آمیز برای استقلال و عدالت را رهبری کردند. در قرن بیستم، نمادهایی مانند جواهر لعل نهرو، کوامه انکرومه، جومو کیناتا و جولیس نیرر در هدایت بسیاری از کشورهای تازه استقلال یافته آفریقایی مؤثر بودند. در صحنه جهانی امروز، رهبرانی مانند نارندرا مودی، آنجلا مرکل، جاسیندا آردن و اسکات موریسون با قدرتی تازه در حال پیشروی اصلاحات در کشورهای خود هستند (زاگابه، ۲۰۲۳: ۱۰-۱).

۲,۲ رهبری سیاسی چگونه توسعه اقتصادی را رقم می‌زند؟

مهمترین مکانیسمی که رهبران سیاسی از طریق آن به توسعه اقتصادی کمک می‌کنند، انتخاب سیاست‌ها و برنامه‌های مناسب، اجرای مؤثر آن‌ها و ایجاد، احیا، و اتخاذ نهادهای مورد نیاز برای تسریع در توسعه است. به عنوان مثال، لی کوان یو، نخست وزیر سابق سنگاپور، برای تدوین نوع درستی از سیاست های اقتصادی که دولت شهری را در اقتصاد جهانی در دهه شصت قرن گذشته ادغام می کرد، نقش اساسی داشت. حتی در غیاب منابع طبیعی، او سیاست‌های توسعه را عمدتاً در بخش دولتی آغاز کرد، اما بخش خصوصی را نیز تشویق کرد تا در فضای بازار آزاد فعالیت کند. این استراتژی جواب داد و سطح توسعه سنگاپور را بالا برد (تیمایا، ۲۰۰۶: ۲). ماهاتیر محمد، نخست وزیر سابق مالزی، مسئول ایجاد اقتصاد در سطح جهانی در مالزی بود که استاندارد زندگی بالاتر، سواد بالاتر و امید به زندگی بالاتر را برای مردم خود به ارمغان آورد. ماهاتیر محمد ستایشگر ارزش های غربی نبود، اما ضد سرمایه داری نیز نبود. او شایستگی نیروهای بازار و الزامات آنها را برای تحریک توسعه اقتصادی در جامعه سنتی درک کرد. بر این اساس، وی سیاست‌های اقتصادی مناسبی را برای تشویق شرکت‌های مالزیایی به رشد و گسترش با اتخاذ آخرین فن‌آوری‌ها و شیوه‌های مدیریتی و در نهایت برای رقابت جهانی اجرا کرد (تیمایا، ۲۰۰۶: ۴).

۳,۲ انسان توسعه یافته کیست؟

الکس اینکلس و همکارانش در سال ۱۹۶۹ بدنبال یافتن پاسخ برای چند سوال اساسی در زمینه مدرن سازی افراد: درباره علل و پیامدهای تغییر فردی در شش کشور در حال توسعه، به نتایج و تعاریف کاملی از نوعی انسان با افکار توسعه‌ای، با نام انسان مدرن دست یافتند که در پژوهش حاضر به عنوان مبنای نظری اصلی انسان توسعه یافته مورد توجه و استفاده قرار گرفته است. سوالات مورد پژوهش اینکلس به همراه پاسخ‌هایی که با انجام تحقیقات گسترده بدست آورده و بیان نموده است عبارتند از:

۱. انسان مدرن و با افکار توسعه‌ای دارای چه ویژگی‌های شخصیتی است؟ در

پاسخ به این سوال به نتایج زیر دست یافت:

شواهد (که با جزئیات در کار تحقیقی اسمیت و اینکلس ۱۹۶۶ ارائه شده است) به طور غیرقابل انکار نشان می دهد که مجموعه ای از ویژگی های شخصی وجود دارد که به طور قابل اعتمادی به عنوان یک سندرم منسجم است و نوعی از فرد را شناسایی می کند که ممکن است به طور معتبر با یک مقیاس نظری، معقول توصیف شود. انسان مدرن منظور این سندرم دارای ویژگی هایی است که عبارتند از:

- تمایل و پذیرش تجربه جدید ؛
- تاکید بر استقلال فزاینده از اقتدار شخصیت های سنتی مانند والدین و کشیشان و تغییر وفاداری به رهبران دولت، امور عمومی، اتحادیه های کارگری، تعاونی ها و ... ؛
- اعتقاد به کارآمدی علم و کنار گذاشتن کلی انفعال و جبرگرایی در مواجهه با مشکلات زندگی؛
- جاه طلبی برای خود و فرزندان برای دستیابی به اهداف عالی شغلی و آموزشی؛ مردانی که این خصوصیات را نشان می دهند:
- دوست دارند افراد به موقع و از قبل، امور خود را با دقت برنامه ریزی کنند؛
- علاقه شدید نشان می دهند که در امور مدنی و اجتماعی و سیاست های محلی مشارکت فعال داشته باشد؛
- پرانرژی برای همگام شدن با اخبار و احوال روز دنیا تلاش می کند.

اینکلس همچنین به این نکته اذعان می کند که: بدیهی است که انسان مدرن فقط یک سازه در ذهن نظریه پردازان جامعه شناسی نیست. او وجود دارد و در هر جمعیتی که می تواند در آزمون ما شرکت کند، می توان او را با اطمینان منصفانه و واقعی شناسایی کرد. بنابراین، تأکید بر این نکته مهم است که انسان هایی که سندروم نگرش ها، ارزش ها و شیوه های عملی را که ما «مدرن» نامیده ایم نشان می دهند، آدم هایی عجیب و غریب نیستند. آنها حتی نادر هم نیستند. برعکس، تعداد بسیار قابل توجهی از آنها در هر شش کشوری که ما مطالعه کردیم وجود دارد. علاوه بر این ویژگی هایی که به طور تجربی برای تعریف انسان مدرن به کار می روند، از شغلی به شغل دیگر، یا به طور انتقادی تر، از فرهنگی به فرهنگ دیگر تفاوت اساسی ندارند. درواقع آنچه انسان را در یک کشور، مدرن معرفی می کند، در کشور دیگر نیز او را مدرن تعریف می کند.

۲. آیا پیامدهای رفتاری ناشی از نوسازی نگرشی فرد وجود دارد؟ آیا انسان‌های مدرن متفاوت از انسان سنتی عمل می‌کنند؟

اینکلس در پاسخ به این سوال به این نتیجه رسید که: مردانی که ما به عنوان مدرن معرفی می‌کنیم نه تنها متفاوت صحبت می‌کنند، بلکه متفاوت عمل می‌کنند. برای کشف این رابطه، ما مقیاسی از مدرنیزاسیون را که منحصرأ بر اساس پرسش‌های نگرشی است ایجاد کردیم و به‌طور جدی آن‌هایی را که به جای باور یا احساس با کنش سروکار دارند، کنار گذاشتیم. در هر شش کشور، اقداماتی را یافتیم که ارتباط نزدیکی با نگرش داشتند، در هر سطح تحصیلی، مردی که از نظر نگرشی مدرن ارزیابی می‌شد، احتمالاً به سازمان‌های داوطلبانه پیوسته بود، هر روز اخبار را از روزنامه‌ها دریافت می‌کرد. با یک مقام رسمی در مورد برخی مسائل عمومی صحبت کرده یا نامه نوشته و با همسرش در مورد مسائل سیاسی صحبت کرده است.

۳. پیشینه تحقیق

حسین‌رضا و یاسمین (۲۰۱۹)، در مقاله خود با عنوان «توسعه مالزی تحت رهبری ماهاتیر محمد»؛ با برشمردن ویژگی‌های شخصیتی ماهاتیر محمد مبنی بر داشتن اندیشه‌ای توسعه‌خواهانه، به بیان تأثیرات تفکر و استعداد توسعه‌طلبانه وی در دستیابی مالزی به مصادیق توسعه اقتصادی پرداختند. آنها در مقاله خود با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای سخنرانی‌ها، دستورات و قوانین وضع شده در زمان ماهاتیر محمد به تأثیر تفکرات وی در برنامه‌ریزی‌های انجام شده در مالزی و ارتقای آن از کشوری با اقتصادی عقب‌مانده و وابسته به لاستیک به یکی از ثروتمندترین کشورها و همچنین ببر آسیایی با فناوری پیشرفته اذعان داشتند.

میکیتوف و همکاران (۲۰۲۱)، مطالعه‌ای با عنوان «درس‌های رهبری لی کوان یو از توسعه سنگاپور» انجام داده و در آن عنوان می‌کنند که امروزه سنگاپور بواسطه رهبری لی کوان یو، یکی از توسعه یافته ترین کشورها با اقتصادی پر رونق، سیستم آموزشی درجه یک، سیستم مراقبت‌های بهداشتی حسادت آمیز و یکی از بالاترین سطوح زندگی است. آنها با استفاده از روش تحلیل محتوای اسناد و سخنرانی‌های لی کوان یو به این موارد بعنوان نتیجه بررسی خود اشاره نمودند که عقیده سیاسی لی کوان یو را می‌توان در چند اصل اساسی مدون کرد: باهوش بودن، عمل گرا بودن، پذیرفتن همه ایده‌ها، سخت کار کردن، یادگیری از

بررسی تاثیر پینش و نگرش ناصرالدین شاه ... (سیدمرتضی افقه و دیگران) ۱۷

دیگران، و انجام کارهای درست بدون نگرانی زیاد در مورد افکار عمومی. لی برای موفقیت در هدف خود برای ساختن یک کشور موفق جدید، آماده بود که تقریباً از همه ابزارهای فراتر از قوانین و نظریه های سنتی استفاده کند.

ساندرز زاگابه (۲۰۲۳)، در مقاله خود با عنوان «تاثیر رهبری در توسعه اقتصادی یک کشور» به بیان این موضوع می پردازد که چگونه کیفیت رهبری می تواند بر توسعه اقتصادی ملت تاثیر بگذارد. وی در مقاله خود تحلیلی تطبیقی از تجارب توسعه ای کشورهای و جنبه های رهبری در آنها ارائه می دهد و با طرح این موضوع که عامل اصلی در پیشرفت و ترقی اقتصادی یک کشور نوع نگرش و اولویت های رهبر، تاثیر تصمیمات و سیاست گذاری های وی می باشد، این گونه نتیجه می گیرد که کشورهای بهره مند از رهبران قوی و باکیفیت با موفقیت به اهداف خود در زمینه توسعه دست یافته اند، که این موضوع در مورد کشورهایی که توسط رهبری ضعیف هدایت می شوند صدق نمی کند.

سلطانی و سلیمانی (۱۳۹۲)، در مقاله خود با عنوان «جایگاه نظام رهبری چین در تداوم فرایند توسعه اقتصادی»؛ این سوال را بررسی می کنند که نظام مدیریتی چین بعنوان یکی دیگر از عوامل غیر اقتصادی موثر بر توسعه اقتصادی، چه تاثیری در شکل گیری و تداوم فرایند توسعه اقتصادی این کشور در عرصه داخلی و خارجی از سال ۱۹۷۹ تاکنون داشته است؟ آنها در مقاله خود با پشتوانه نظری دولت توسعه گرای آدریان لفت ویچ (Leftwich) و پتر ایوانز (Evans)؛ به نقش دنگ شیائوپینگ (Deng Xiaoping) در بنیان گذاری یک سیستم توسعه ای در چین و ویژگی های شخصیتی وی از جمله عملگرایی، ساختارگرایی و ساختار شکنی، واقع گرایی، نخبه گرایی، اجماع محوری، قانون گرایی و ... در قرارگیری چین روی ریل توسعه تاکید ویژه ای کرده اند.

شیرزادی (۱۳۹۶)، در مقاله خود با عنوان «اندیشه توسعه گرا (موردکاوی اندیشه های ماهاتیر محمد)»؛ به بررسی این موضوع می پردازد که چگونه مالزی از کشوری فقیر و کم درآمد توانست در مدتی کمتر از چهار دهه به کشوری توسعه یافته، صنعتی، دارای اقتصادی مولد و توسعه یافته تبدیل شود. وی در مقاله خود به نقش غیر قابل انکار ماهاتیر محمد در جهش اقتصادی این کشور در دوره نخست وزیری اش (۲۰۰۳-۱۹۸۱ م) تاکید کرده و با بررسی عمده ترین دیدگاه های او بعنوان اندیشمندی توسعه گرا که دارای عزم راسخ برای پیشبرد توسعه، پایبند به رشد و تحول اقتصادی و توانا در پیشبرد اهداف

نوگرایانه بود، به استخراج رگه‌های توسعه‌گرایی در اندیشه‌های ماهاتیر محمد که موجبات توسعه‌یافتگی مالزی را فراهم آورده بود، پرداخته است.

احدنژاد و همکاران (۱۴۰۱)، در مطالعه‌ای با عنوان «راهبرد ژئواستراتژیک لی کوان یو در توسعه پایدار»؛ به بررسی اهمیت و نقش راهبردهای لی کوان یو در کمک به توسعه سنگاپور و همچنین بسترهای اجتماعی و اقتصادی زمینه‌ساز ایجاد دولت توسعه‌گرا در این کشور پرداختند. آنها با بهره‌گیری از روش توصیفی و تحلیلی بر یافتن چرایی و چگونگی راهبردهای ژئواستراتژیک لی کوان یو در ایجاد توسعه پایدار سنگاپور تمرکز کردند. رهبری که معمار بزرگ اصلاحات اقتصادی سنگاپور لقب گرفته بود و توانسته بود درآمد سرانه سنگاپور را از ۴۰۰ دلار در زمان آغاز زمامداری‌اش به ۱۲۰۰۰ دلار در هنگام کناره‌گیری از قدرت برساند.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

۱،۴ شاخص‌های استخراج‌شده برای انسان توسعه‌یافته

در این بخش جدولی طراحی شده که در آن ابتدا شاخص‌های تعیین‌شده برای انسانی با تفکر توسعه‌یافته بر اساس شاخص‌های انسان مدرن اینکلس و سپس زیرشاخص‌های مربوط به پادشاهانی با تفکر توسعه‌یافته و در نهایت مصادیق یافت‌شده در طول حیات سیاسی ناصرالدین‌شاه قاجار فهرست‌بندی شده‌است. همچنین در ستون آخر جدول زیر به ذکر منابع تاریخی که می‌توان مصادیق وجود یا عدم وجود تفکر توسعه‌یافته در ناصرالدین‌شاه را از آن استنباط کرد پرداخته شده‌است.

ردیف	مؤلفه‌ها	زیرمؤلفه‌های موردبررسی در تفکر پادشاهان	ناصرالدین شاه	منابع تاریخی
۱	از نظر انسان توسعه‌یافته، انسان (به ماهو انسان و فارغ از ویژگی‌های غرضی‌اش) و همه‌ابعاد وجودی‌اش مورد احترام و تکریم است.	توجه به انسان (تأمین نیازهای مادی و معنوی مردم و رعایا)	توجه به نحوه برخورد و جایگاه زنان در غرب برای الگوبرداری در ایران	روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم به فرنگ - جلد دوم سفرنامه سوم ناصرالدین‌شاه به فرنگ - کتاب تاریخ ایران مدرن (عباس امانت) -
		توجه به تمامی ابعاد وجودی انسان شامل: نیازهای مادی و رفاه اقتصادی و غیراقتصادی	توجه به رفع نیاز زیردستان و علمه مردم	سفرنامه دوم ناصرالدین‌شاه به فرنگ - سفرنامه اول ناصرالدین‌شاه به فرنگ
			احترام به همه ملل در ایران	روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر اول به

بررسی تاثیر پینش و نگرش ناصرالدین شاه ... (سیدمرتضی افقه و دیگران) ۱۹

ردیف	مؤلفه‌ها	زیر مؤلفه‌های مورد بررسی در تفکر پادشاهان	ناصرالدین شاه	منابع تاریخی
۱		اش، شان و منزلت، وقت و زمان، سلامت، حقوق اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، امنیت، آزادی‌های فردی و اجتماعی‌اش	اهمیت دادن به رعایت بهداشت فردی توسط خود و اطرافیان و ارتقای وضعیت بهداشت در بین مردم	خاطرات اعتمادالسلطنه، ۱۳۳۳ - روزنامه وقایع اتفاقیه سال ۱۲۶۶ ق، ش ۴ - گنج بخش زمانی، ۱۳۸۹ -
			آزادکردن یک کنیز ترکمان که میل به خلعت نداشت و بازپس دادن کنیز به مادرش	جلد اول سفرنامه سوم ناصرالدین شاه به فرنگ - کتاب خواندنی‌های تاریخی نوشته محمد طلوعی
			احترام به رعیت و مردم - اطلاع رسانی عمومی انجام سفر اولش از یک سال قبل از مسافرت به فرنگ	مقدمه سفرنامه اول به فرنگ با مقدمه عبدالله مستوفی
			اهمیت دادن به نظر رعایا در مورد پادشاه	کتاب قبله عالم نوشته عباس امانت - کتاب تاریخ ایران مدرن از یرواند آبراهامیان
			اهتمام به صیانت از رعیت در مناسبات و روابط خارجی	جلد اول سفرنامه ناصرالدین شاه به فرنگ
			مجازات شدید محمودخان نوری؛ کلاتر پیر تهران؛ بدلیل کتک زدن چند زن از معترضین بلوای نان	کتاب قبله عالم نوشته عباس امانت
۲	انسان توسعه یافته می‌داند تنها ثروت بی جایگزین جامعه، انسان و عقل و ابداعات اوست.	حمایت از محصولات فکر و اندیشه انسان شامل ابداعات و اختراعات علمی	نزد او دانشمندان و افراد نخبه شامل، مخترعین و مبتکرین، افراد خلاق و معلمان و مربیان علمی اهمیت ویژه داشتند. بطور مثال در مراسم رسمی عید نوروز، ابتدا عیدانه عالمان و دانشمندان را اعطا می‌کرد و آن‌ها بدستور شاه در ابتدای صف دریافت سکه‌های عیدانه بودند.	خاطرات اعتمادالسلطنه - مقدمه چاپ اول کتاب تاریخ منتظم ناصری از اعتمادالسلطنه
			به مشورت گرفتن ایرانیان هوشمند و درستکار از	کتاب قبله عالم از عباس امانت

۲۰ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

ردیف	موضوعها	زیرموضوعهای مورد بررسی در تفکر پادشاهان	ناصرالدین شاه	منابع تاریخی
۳	انسان توسعه یافته به رفاه و برخورداری در زندگی مادی اهمیت می دهد.	توجه به رفع نیاز عامه مردم و زیردستان به خصوص نیازمندان جامعه	جمله میرزاتقی خان امیرکبیر	
			باور به اینکه استفاده از تجارب ملل و دول دیگر می تواند پیشرفت را در ایران تسریع کند.	دستخط ناصرالدین شاه در بخش اسناد کتاب روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم به فرنگ
		اهمیت دادن به افکار نو و ابتاعات و استفاده از تکنولوژی های جدید و پیشرفته برای بهبود زندگی و رفاه اقتصادی جامعه	توجه به رفع نیاز زیردستان و عامه مردم	جلد اول کتاب حیات یحیی - بخش اسناد روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم به فرنگ در سند شماره ۳۹
			اهمیت دادن به رفع مشکلات معیشتی و اقتصادی کشور از جمله در زمان بحران های اقتصادی (تورم و ...) و طبیعی (قحطی، زلزله..)	تاریخ ایران مدرن از عباس امانت
			علاقه و شیفتگی به چیزهای نوظهور همراه با ارج نهادن به دستورها و شیوهی گذشتگان استفاده از تکنولوژی جدید غربی برای افزایش رفاه در ایران و ایجاد اصلاحات	کتاب قبله عالم، ص ۱۳۰ و ص ۵۲۹
۴	انسان توسعه یافته معتقد است که بشر قادر به غلبه بر طبیعت است و باید پایه های ترقی بسوی پیشرفت را بطور مرتب و مستمر طی کرد.	باور به افزایش علم و دانش برای بهره مندی از آن به منظور بهبود رفاه جامعه	در سفرهای خارجی خود به هر شهری که وارد می شد از کارخانجات و صنایع آنجا بازدید بعمل می آورد	اعتمادالسلطنه ۱۳۳۳- روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر اول به فرنگ در تمام بخشها از جمله حضور در روسیه، انگلیس، فرانسه، ایتالیا، اتریش - روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم به فرنگ - جلد اول روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم به فرنگ - جلد دوم روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم به فرنگ
			توجه و اهتمام در ایجاد صنایع جدید و ایجاد رونق اقتصادی	
		اهتمام به پیشرفت مداوم و عدم رضایت به وضع موجود	استفاده از تکنولوژی جدید غربی برای افزایش رفاه در ایران و ایجاد اصلاحات	
			اعزام دانشجو به خارج	

بررسی تاثیر پینش و نگرش ناصرالدین شاه ... (سیدمرتضی افقه و دیگران) ۲۱

ردیف	مؤلفه‌ها	زیر مؤلفه‌های مورد بررسی در تفکر پادشاهان	ناصرالدین شاه	منابع تاریخی
			جهت کسب علم و دانش دنیای مدرن غرب بمنظور بهره‌گیری از آن بمنظور پیشرفت و ترقی کشور	
۵	انسان توسعه‌یافته ذاتاً زیاده‌خواه است. او تمایل به بهبود رفاه خود از طریق افزایش دانش و نیز کار و تلاش خستگی ناپذیر و سرمایه‌گذاری دارد.	داشتن روحیه تجددخواهی و ترقی	باور به اینکه استفاده از تجارب ملل و دول دیگر می‌تواند پیشرفت را در ایران تسریع کند.	دستخط ناصرالدین‌شاه در بخش اسناد کتاب روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم به فرنگ
		ترجیح مقادیر بیشتر بر کمتر	انجام پروژه‌های مدرن‌سازی دولتی	کتاب قبله عالم عباس امانت - تاریخ ایران مدرن عباس امانت - کتاب ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین‌شاه از بنجامین
			ایجاد محفلی روشنفکرانه با حضور شاعران، نویسندگان، مترجمان و ادیبان داشتن اراده و آرزوی کشورگشایی هرچه بیشتر علاوه بر فتح هرات در شرق و به سمت هندوستان	
۶	انسان توسعه‌یافته به اهمیت ابداعات و اختراعات در افزایش رفاه خود و جامعه‌ی باور دارد.	توجه و اهتمام در ایجاد صنایع جدید و در جستجوی ابداعات جدید در جامعه است.	در سفرهای خارجی خود به هر شهری که وارد می‌شد از کارخانجات و صنایع آنجا بازدید بعمل می‌آورد.	اعتمادالسلطنه ۱۳۳۳ - روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر اول به فرنگ در تمام بخشها از جمله حضور در روسیه، انگلیس، فرانسه، ایتالیا، اتریش - روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم به فرنگ - جلد اول روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم به فرنگ - جلد دوم روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم به فرنگ
			انجام پروژه‌های مدرن‌سازی دولتی مانند کشتی‌های بخار و تلگراف که موجب تغییر سبک زندگی و خبردارشدن ایرانیان بیش از گذشته از جهان شد.	تاریخ ایران مدرن عباس امانت
			عاشق اصلاحات و اقدامات تازه حتی برای	خاطرات اعتمادالسلطنه

۲۲ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

ردیف	مؤلفه‌ها	زیرمؤلفه‌های مورد بررسی در تفکر پادشاهان	ناصرالدین شاه	منابع تاریخی
			تحکیم اساس سلطنت و استقرار نفوذ خویش	
۷	فقر در نگاه انسان توسعه‌یافته مذموم است و تلاش می‌کند آن را در جامعه کاهش دهد یا از بین ببرد.	اهمیت دادن به مشکلات معیشتی و اقتصادی کشور	توجه به رفع نیاز زیردستان و عامه مردم	جلد اول کتاب حیات یحیی - بخش اسناد روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم به فرنگ در سند شماره ۳۹۰
		بدنبال کشف راه‌هایی برای توزیع متعادل درآمدها و نیز اعمال روش‌های مالیاتی مناسب در جامعه برای کاهش فقر و نابرابری در جامعه است.	اهمیت دادن به رفع مشکلات معیشتی و اقتصادی کشور از جمله در زمان بحران‌های اقتصادی (تورم و ...) و طبیعی (قحطی، زلزله..)	تاریخ ایران مدرن از عباس امانت
			استفاده از تکنولوژی جدید غربی برای افزایش رفاه در ایران و ایجاد اصلاحات	اعتمادالسلطنه ۱۳۶۳ - روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفرهایش به فرنگ
			اصلاح نظام مالیاتی و بهبود و دقت در جمع‌آوری مالیات‌ها به منظور تأمین منابع مالی برای توسعه صنایع و پروژه‌های عمرانی	حسینی و کاظم‌بیگی ۱۴۰۱ - کتاب تاریخ ایران مدرن عباس امانت - مستوفی ۱۳۷۱ - سعیدی‌نیا ۱۳۸۸
			تشکیل وزارت گمرک و تنظیم نظام‌نامه گمرکی	مستوفی ۱۳۷۱ - حسینی و کاظم‌بیگی ۱۴۰۱
۸	انسان توسعه‌یافته به ارزشمند بودن منابع طبیعی و محیط زیست باور دارد.	اهمیت دادن به حفظ تمامی منابع طبیعی خدادادی اعم از آب، خاک، جنگل، مرتع، هوا، و ... و جلوگیری از اتلاف آن	کاشت درخت بدستور و نام شاه	جلد دوم سفرنامه ناصرالدین‌شاه به فرنگ
			اذعان به ارزشمند بودن طبیعت و منابع خدادادی و ضرورت حفظ آن در جمع زیردستان	جلد اول سفرنامه ناصرالدین‌شاه در سفر سوم به فرنگ
			صدور دستور و حکم ممنوعیت شکار حیوانات در فصول و ایام تولیدمثل آنان از ماه آخر اسفند تا آخرین ماه تابستان	دستوری از شاه (حکم همایونی) که توسط سلیمان خان افشار ^۱ امیر تومان استتار شده است.
۹	انسان توسعه‌یافته مخالف سنت‌هایی است که مانع پیشرفت و توسعه می‌شود.	سرنوشت را به قضا و قدر نمی‌سپارد و برای بهتر شدن شرایط زندگی خود و مردم به سختکوشی و شکست	توجه به آداب، سنت‌ها و فرهنگ غرب و آنچه که باعث پیشرفت در غرب شده در سفرهای خود و سعی در پیاده کردن	کتاب صدرالتواریخ اعتمادالسلطنه - کتاب امیرکبیر و ایران از فریدون آدمیت

بررسی تاثیر پینش و نگرش ناصرالدین شاه ... (سیدمرتضی افقه و دیگران) ۲۳

ردیف	مؤلفه‌ها	زیرمؤلفه‌های موردبررسی در تفکر پادشاهان	ناصرالدین شاه	منابع تاریخی
		ناپذیری معتقد است.	برخی از آن‌ها در کشور برای ترقی و پیشرفت در ایران از جمله روزنامه‌خوانی و ...	
			اینکه یک شاه ایرانی که در جهان باثبات و نمادین خود حکم قبیله عالم را داشت - به رغم حرمت دینی ورود به دارالکفر - به سفر فرنگ برود حتی در اواخر قرن نوزدهم هم نوعی بدعت بود.	کتاب تاریخ ایران مدرن از عباس امانت
۱۰	انسان توسعه‌یافته می‌داند که کسب علم و دانش برای غلبه بر طبیعت و محیط پیرامون ضروری است.	توجه به اهمیت آموزش و پژوهش	در سفرهای خود در هر شهری که بوده به مدارس آنجا سر می‌زده و مشاهده می‌کرده است.	روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفرهایش به فرنگ
		توجه به دانش و نشر آن	سفارش به بازدید مناصب از دارالفنون و اهتمام در توسعه و رفع نواقص آن حتی در دوران سفر ناصرالدین‌شاه	سند شماره ۹۲ از روزنامه خطرات سفر دوم به فرنگ
			علاقه و کنجکاوی وافر شاه به دانش بویژه در زمینه‌ی جغرافیا، تاریخ اروپا و تاریخ طبیعی	کتاب قبیله عالم از عباس امانت
			کمک مالی به ترجمه‌ی کتب اروپایی و تالیف آثار نیمه‌علمی عامه‌پسند بویژه در زمینه تاریخ و جغرافیا	کتاب پنجاه سال تاریخ در دوره ی ناصری، ج چهارم و پنجم، بخش نامه‌ها و دستورالعملها و فرامین ناصرالدین شاه از خانبابا بیانی - کتاب تاریخ منتظم ناصری از اعتمادالسلطنه
			آموزش و پرورش را دعوتی برای نوآوری می‌دانست.	کتاب قبیله عالم
۱۱	انسان توسعه‌یافته آشنایی و تسلط بر دانش و علم را برای نیل به توسعه‌یافتگی ضروری می‌داند.	توجه و اهتمام در داشتن تحصیلات و ترغیب و تشویق اطرافیان و عموم به تحصیل علم و دانش	توصیه و سفارش مکرر به زیردستان و صاحب‌منصبان دربار به تحصیل علوم و مهارت‌های مختلف	تاریخ ایران مدرن (آبراهامیان) - تاریخ ایران دوره قاجار (پیر آوری) - مقدمه کتاب تاریخ منتظم ناصری (محمدحسن اعتمادالسلطنه)
			خود شاه بصورت مداوم	روزنامه‌های خاطرات

ردیف	مؤلفه‌ها	زیرمؤلفه‌های مورد بررسی در تفکر پادشاهان	ناصرالدین شاه	منابع تاریخی
			حتی در سفرها و تفریحات در حال یادگیری زبان‌های فرانسه، روسی و همچنین مهارت‌های مختلف بوده است.	ناصرالدین شاه - خاطرات اعتمادالسلطنه - حقایق الاخبار ناصری (خورموجی)
۱۲	انسان توسعه‌یافته برای پیشرفت خود و جامعه به دنبال آزمون و انجام تجربه‌ها و فعالیت‌های جدید است.	توجه و اهتمام در ایجاد صنایع جدید و ایجاد رونق اقتصادی	در سفرهای خارجی خود به هر شهری که وارد می‌شد از کارخانجات و صنایع آنجا بازدید بعمل می‌آورد.	اعتمادالسلطنه ۱۳۳۳ - روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر اول به فرنگ در تمام بخشها از جمله حضور در روسیه، انگلیس، فرانسه، ایتالیا، اتریش - روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم به فرنگ - جلد اول روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم به فرنگ - جلد دوم روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم به فرنگ
		داشتن روحیه جسارت و ریسک‌پذیری	باور به اینکه استفاده از تجارب ملل و دول دیگر می‌تواند پیشرفت را در ایران تسریع کند.	دستخط ناصرالدین شاه در بخش اسناد کتاب روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم به فرنگ
			ایجاد شورای دولت که متشکل از وزارتخانه‌های دولت بود برای مشورت درخصوص امورات کشور ایجاد یک شورای مشورتی علاوه بر شورای دولت بنام مجلس مصلحت‌خانه یا مجلس مشورت که نزدیک‌ترین نهاد به یک مجلس قانون‌گذاری بود که شاه در طلیعه‌ی آن یک دورانی هر چند کوتاه از اصلاحات بوجود آورد	کتاب قیله عالم (عباس امانت)
۱۳	انسان توسعه‌یافته استعدادها و توانمندیهای خاص دارد و یا از استعدادها و توانمندیهای خاص برای پیشرفت	عدم راحت طلبی و تمایل به علم و مهارت شخصی	اهتمام به نگارش سفرنامه‌ها و روزنامه خاطرات به خط شاه	کتاب تاریخ سرگذشت مسعودی (مسعود میرزا ظل السلطان ۱۳۶۲)
			اهمیت و تقدیر شاه در	کتاب قیله عالم

بررسی تاثیر پینش و نگرش ناصرالدین شاه ... (سیدمرتضی افقه و دیگران) ۲۵

ردیف	مؤلفه‌ها	زیرمؤلفه‌های مورد بررسی در تفکر پادشاهان	ناصرالدین شاه	منابع تاریخی
	جامعه حمایت و یا محیط را برای پرورش آن فراهم می‌کند.	باهوش و خلاق است، نبوغ دارد، امیدوار است یا از افراد دارای این ویژگی‌ها حمایت می‌کند.	حق شاعران، ادیبان، موسیقی‌دانان، نقاشان و خوش‌نویسان	
			دادن اختیارات کامل به امیرکبیر که دارای نبوغ و خلاقیت در اداره امور کشور بود.	امیرکبیر و ایران (آدمیت)
			اهمیت قاتل شدن برای قانون و قانون‌مداری	بیان ناصرالدین‌شاه در جلد اول سفرنامه سوم خود به فرنگ
			علاقه به هنر و اهتمام به یادگیری هنرها و مهارت‌های مختلف از جمله شعر، نقاشی، موسیقی و ...	امیرکبیر و ایران (آدمیت)
			داشتن برنامه‌ی بدون تغییر مطالعه	خاطرات سفر ناصرالدین‌شاه - خاطرات اعتمادالسلطنه
			اهتمام به صحیح نویسی در خاطرات و راستگویی	مقدمه جلد اول روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم به فرنگ (قاضیها و رضوانی)
	انسان توسعه یافته به دنبال کشف یا ابداع روش‌های نو برای پیشرفت خود و جامعه است و یا تلاش می‌کند بستر لازم برای افراد نوآور و مبتکر فراهم گردد.	درصد یافتن راه‌ها و شیوه‌های جدیدتر، آسان‌تر و کم‌هزینه‌تر در حل مسائل است.	هند دوستی و توجه به تاریخ - ایجاد و بازدید از موزه و تماشایخانه	کتاب قبله عالم عباس امانت - تاریخ ایران مدرن عباس امانت - کتاب ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین‌شاه از بنجامین
			ایجاد محفلی روشنفکرانه با حضور شاعران، نویسندگان، مترجمان و ادیبان	
			باور به اینکه استفاده از تجارب ملل و دول دیگر می‌تواند پیشرفت را در ایران تسریع کند.	بخش اسناد روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم به فرنگ - تاریخ ایران مدرن (عباس امانت)
۱۴			توجه و اهتمام در ایجاد صنایع جدید و ایجاد رونق اقتصادی از جمله ضرب سکه - کارخانه گلوله ریزی - ...	جای جای روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر به فرنگ از جمله سند شماره ۸۰ از روزنامه خاطرات شاه در سفر دوم به فرنگ - تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار) از چارلز عیسوی
۱۵	انسان توسعه یافته وطن دوست است و به	به وطن و زادگاهش اهمیت می‌دهد و به	پیگیری اوضاع و احوال مملکت ایران حتی در	خاطرات اعتمادالسلطنه - جلد دوم روزنامه خاطرات

ردیف	مؤلفه‌ها	زیرمؤلفه‌های مورد بررسی در تفکر پادشاهان	ناصرالدین شاه	منابع تاریخی
۱۶	حس وطن‌دوستی بعنوان انگیزه‌ای برای پیشبرد جامعه معتقد است.	خدمت در جهت پیشرفت جامعه می‌پردازد. به خاک و پرچم و منابع فرهنگی، ادبیات بومی و مفاخر و زبان ملی احترام می‌گذارد.	سفر با مطالعه روزنامه های ایران در فرنگ و تعیین قاصد و پیک برای تبادل نامه ها و اخبار ایران و فرنگ در سفرهای خود.	ناصرالدین شاه در سفر سوم به فرنگ
			توجه به تاریخ و مفاخر ملی - ایجاد و بازدید از موزه و تماشاخانه	روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین شاه در سفرهایش به فرنگ
			تاکید شاه به مردن به نام و غیرت ملی در دست خط‌هایش نشانگر نوعی حس وطن‌پرستی و اهتمام در دفاع از میهن بود.	کتاب خواندنی‌های تاریخی (طلوعی) - کتاب قبله عالم (امانت)
۱۷	انسان توسعه‌یافته به افزایش کارایی و بهره‌وری اهمیت می‌دهد و بدنبال استفاده‌های مفیدتر و کارآتر از منابع است.	بدنبال یافتن راه‌های سریعتر و مفیدتر برای انجام کار و جلوگیری از اتلاف وقت و منابع موجود است.	توجه و اهتمام در ایجاد صنایع جدید و ایجاد رونق اقتصادی از جمله ضرب سکه-کارخانه گلوله ریزی و...	روزنامه‌های خاطرات ناصرالدین شاه در سفرهایش به فرنگ - خاطرات اعتمادالسلطنه
		بدنبال افزایش تولید مبتنی بر بهره‌وری بوده و برای رسیدن به این هدف از عقل و اندیشه و نوآوری خود استفاده می‌کند.		
۱۸	انسان توسعه‌یافته شناخت و آگاهی به نقش سرمایه (انسانی، فیزیکی و مالی) در توسعه دارد.	فردی سرمایه‌گذار است یا به سرمایه‌گذاری در جامعه اهمیت می‌دهد.	برای تجار و صنعتگران مالیاتی تعیین نمی‌کرد.	کتاب تاریخ اقتصادی ایران (عیسوی) - کتاب امیرکبیر و ایران (ادمیت) - خاطرات اعتمادالسلطنه
۱۸	انسان توسعه‌یافته دارای توانمندی‌های لازم برای توسعه‌یافتگی بوده و تامین آن را برای همه‌ی افراد جامعه ضروری می‌داند.	به سلامت جسمی، عقلی و روانی خود و جامعه اهمیت جلی می‌دهد.	اهتمام در حفظ و رعایت عدالت برای امیدآفرینی و حفظ سلامت روان در جامعه	کتاب قبله عالم (امانت)
			توجه و اهمیت به حفظ سلامت و بهداشت مردم	
			اهتمام در اشتغال آحاد جامعه برای ترقی ملت و بهره‌مندی از منافع وجود افراد کاردان در حکومت	کتاب تاریخ متظم ناصری (اعتمادالسلطنه)

ردیف	مؤلفه‌ها	زیرمؤلفه‌های مورد بررسی در تفکر پادشاهان	ناصرالدین شاه	منابع تاریخی
			و جلوگیری از اختلال حواس و خیال در بین مردم به دلیل بیکاری	
			باور به اینکه استفاده از تجارب ملل و دول دیگر می‌تواند پیشرفت را در ایران تسریع کند.	روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم به فرنگ
۱۹	انسان توسعه‌یافته یک فرصت‌جوی اقتصادی است.	او از ابداعات و اختراعات برای تولید کالا و خدمات و در مجموع رفاه خود و جامعه بهره‌گیری می‌کند.	علاقه و شیفتگی به چیزهای نوظهور همراه با ارج نهادن به دستورها و شیوه‌ی گذشتگان	کتاب قبله عالم (امانت)
			عاشق اصلاحات و اقدامات تازه حتی برای تحکیم اساس سلطنت و استقرار نفوذ خویش	حقایق‌الانخبار ناصری (خورموجی)

باتوجه به مؤلفه‌های استخراج‌شده برای انسان توسعه‌یافته بر اساس شاخص‌های انسان مدرن اینکلس و با جستجو در منابع معتبر تاریخی موجود، مصادیقی درخصوص شخصیت فکری ناصرالدین‌شاه قاجار بدست‌آمد که بر طبق آن‌ها مشخص گردید که نشانه‌های وجود تفکر توسعه‌یافته در ناصرالدین‌شاه ملموس بوده و می‌توان طبق شاخص‌های تعیین‌شده برای انسان توسعه‌یافته وی را پادشاهی با تفکرات توسعه‌یافته در نظر گرفت.

پس از پاسخ دادن به سوال اول پژوهش با استفاده از مطالب جمع‌بندی‌شده در جدول فوق؛ در ادامه به تشریح موضوع و سوال دوم پژوهش پرداخته می‌شود و درخصوص تاثیراتی که تفکر توسعه‌یافته ناصرالدین‌شاه در ترقی و توسعه ایران در زمان سلطنت وی داشته‌است بحث خواهد شد.

۵. تاثیر تفکر توسعه‌یافته ناصرالدین‌شاه بر وضعیت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران در دوران قاجار

عصر قاجار آغاز حرکت به سوی تغییر در ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران بود. با شروع دوران قاجار و ورود تجار اروپایی، ترجمه کتب غربی و همچنین اعزام دانشجویان ایرانی برای اولین بار توسط عباس میرزا به اروپا و بازگشت آن دانشجویان، تأسیس اولین چاپخانه در ایران مقدمه‌ای بر این تغییرات بود، اما بیشترین تاثیر این تغییرات

در ایران در زمان ناصرالدین شاه شکل گرفت تا جایی که این دوره را عصر ناصری می نامند (کلانتری و روشنفکر، ۲۰۱۴: ۱۳۲۶).

باتوجه به بررسی ها و مطالعات انجام شده، می توان به تعدادی از تغییرات مثبت شرایط علمی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ایران در دوران ناصرالدین شاه به شرح زیر اشاره کرد:

أ. تحول در نظام آموزشی

یکی از مهم ترین اقداماتی که در زمینه ترویج آموزش های نوین در زمان ناصرالدین شاه انجام گرفت تاسیس مدرسه دارالفنون است. دارالفنون که نخستین موسسه آموزشی به شیوه نوین علمی اروپا در ایران و با حمایت کامل دولت تاسیس شده بود نشان دهنده درک بالای تصمیم ساز اصلی موضوع یعنی امیرکبیر و همچنین تصمیم گیر آن دوران یعنی ناصرالدین شاه به نیاز به اصلاحات آموزشی جهت ایجاد پیشرفت، جهش و تحول در زمینه آموزش کشور که زمینه ساز سایر پیشرفت های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است می باشد (رینگر، ۱۳۹۳: ۸۹-۸۴). ناصرالدین شاه در سال های نخستین فعالیت دارالفنون بسیار به آن توجه داشته و بصورت منظم از آن بازدید می کرد، پیشرفت های آموزشی را شخصاً تحت نظارت داشت، به محصلان و معلمان آن جایزه می داد و به شیوه های مختلف آن ها را به تحصیل علم و شکوفایی علمی تشویق می کرد (یغمایی، ۱۳۴۸: ۲۲۳-۲۲۰).

همچنین در دوران حکومت ناصرالدین شاه و پس از اصلاحات فراگیر امیرکبیر در امور آموزشی و فرهنگی و تاسیس دارالفنون، زمزمه هایی در میان اندیشمندان ایرانی به منظور ایجاد یک نهاد فرهنگی که متولی امر آموزش عمومی برای دانش آموزان باشد ایجاد گردید که با هزینه دولتی قابل اجرا بود (تاره، ۱۳۹۳: ۱۷۲-۱۶۳). درواقع تاسیس وزارت علوم به فرمان ناصرالدین شاه یکی از اقدامات توسعه محور پس از آغاز به کار دارالفنون در سال ۱۲۷۵ ه.ق (۱۲۳۷ هجری شمسی) بود تا متولی ساماندهی امر آموزش در کشور با استفاده از تجارب و علوم نوین ملل اروپایی گردد (منتظر و کلانتری، ۱۳۹۸: ۱۵۳-۱۷۹). همچنین علاوه بر دارالفنون چندین مدرسه جدید تأسیس و به بهسازی دارالفنون نیز توجه شد و مساجد و مدارس و کتابخانه سپهسالار ساخته شد (شمیم، ۱۳۸۴: ۱۶۴-۱۶۱).

ب. ارتقای سطح بهداشت و سلامت

در چاپ اول کتاب تاریخ منتظم ناصری با آوردن دستوری از ناصرالدین شاه درخصوص تنظیف مستمر دارالخلافه (تهران) و انجام آنچه مربوط به سلامت جامعه از رعایت بهداشت مجاری آب، تقسیم و توزیع آن گرفته تا منع هرچیزی که موجب امراض یا آلودگی هواست، به اولویت‌دهی ناصرالدین شاه به حفظ سلامت و ارتقای سطح بهداشت عمومی در جامعه اشاره شده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، چاپ اول، ص ۴۶۹ و ۴۷۰).

وقتی صحبت از بهداشت عمومی می‌شود ناگزیر باید به علم پزشکی و طب نیز ورود کرد و تحلیل این دو مطلب را در کنار یکدیگر ارائه داد. نگاهی به وضعیت بهداشتی ایران و اقدامات انجام گرفته در زمان بروز بیماری‌های همه‌گیر در نقاط مختلف کشور خود گویای نتیجه اراده ناصرالدین شاه به ورود دانش پزشکی نوین بمنظور حفظ سلامت عامه مردم و جایگاه و تاثیر آن در جامعه ایران است. ارتقای سطح بهداشت عمومی در ایران که یکی از ویژگی‌های دوران حکومت ناصری بوده است با پیشرفت علم طب در ایران و ورود شمار زیادی از پزشکان خارجی با علم به‌روزشده آنان به کشور همزمان و همراه بود (گنج‌بخش زمانی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۱ با مرور روزنامه وقایع اتفاقیه).

ج. تحول در نظام گمرکی

دولت ایران تا زمان قاجار و بخصوص تا زمان حکومت ناصرالدین شاه دارای روابط تجاری مستمری با دنیای غرب نبود و سیستم تجارت بین‌المللی، گستره منظم و درخور توجهی نداشت. ولی از زمان ناصرالدین شاه به بعد بدلیل دوجانبه شدن روابط و معادلات بین‌المللی در جهان، حکومت ایران نیز به انتظام‌بخشی به مناسبات تجاری و ایجاد نهادهای اقتصادی جدیدی برای ساماندهی روابط تجاری داخلی و خارجی خود پرداخت (سعیدی‌نیا، ۱۳۸۸: ۱۲۷-۱۰۳). یکی از اقداماتی که حکومت ناصری در این راستا و با هدف رونق و گسترش روابط تجاری داخلی و خارجی کشور در سال ۱۲۷۶ ه.ق (۱۸۶۰م) انجام داد تاسیس وزارت تجارت و فلاح بود (مستوفی، ۱۳۷۱: ۱۳۹). علاوه بر این درخواست‌های تجار جهت تامین نیازهای تجاری و سیاسی منطقی خود موجب شد ناصرالدین مجلسی بنام "مجلس وکلای تجارت" را پایه‌گذاری کند. مجلس وکلای تجارت نخستین تشکل اقتصادی با ویژگی‌های سیاسی قبل از مشروطه بود که با هدف پیشرفت جامعه ایرانی ایجاد گردید (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۹: ۳۳۰). این چنین اقدامات اقتصادی و سیاسی در عهد

ناصرالدین شاه تأثیرات مثبتی بر امر گمرکات و صادرات و واردات ایران داشته است (سعیدی نیا، ۱۳۸۸: ۱۲۷-۱۰۳).

همچنین در زمان حکومت ناصرالدین شاه بر ایران به دلیل ایده‌گیری‌هایی که از سفرهای اروپایی خود داشت و نیز بکارگیری شخصیت‌های اصلاح طلب و متفکری مانند امیرکبیر و امین‌الدوله، اقدامات تجددگرایانه و تحول‌آفرینی در زمینه‌های اقتصادی و سیاسی در ایران به فعلیت رساند. از جمله این اقدامات در حوزه گمرکات می‌توان به تاسیس وزارت گمرک در سال ۱۲۹۲ ه.ق (۱۸۷۴ م) که با ایجاد آن امور گمرکی زیر نظر وزیر گمرک قرار می‌گرفت، اشاره کرد (مستوفی، ۱۳۷۱: ۱۳۸). تنظیم و انتشار نظامنامه گمرک ایران در قالب سی و دو فصل که دربرگیرنده تمام امورات گمرکی از تسلیم اظهارنامه تا ترخیص کالا بود، یکی دیگر از تحولات کشور در حوزه گمرکی در عهد ناصری بوده است (یکتایی، ۱۳۵۵: ۴۸-۴۹).

د. پیشرفت و ترقی در حوزه کشاورزی

یکی از اولین اقدامات پادشاهان قاجار در زمینه توسعه و پیشرفت کشاورزی در ایران را می‌توان به انعقاد قرارداد توسط ناصرالدین شاه با طارنس آمریکایی نسبت داد که با هدف بهره‌گیری کشور از پیشرفت‌های آمریکا در زمینه کشاورزی نوین بعمل آمد. در این قرارداد طارنس متعهد شد که چاه‌های آرتزین را در ایران حفر کند. این قرارداد بیست‌ساله و اعطای این چنین امتیازی در دوران ناصری بمنظور توسعه کشاورزی نوین و رفع مشکل کم‌آبی در مزارع با حفر چاه‌های طبیعی بود و پس از اتمام قرارداد، تمامی چاه‌ها، مزارع و کشتزارها و تمامی تجهیزات ایجادشده به دولت واگذار می‌گردید (جهانی و ملائی، ۱۴۰۰: ۱۱۳). از دیگر اقداماتی که بمنظور توسعه کشاورزی در زمان ناصرالدین شاه انجام گرفت احداث سدهایی مانند سد گرگان و سد ناصر در خوزستان بود که به دلیل ترویج و تشویق مردم به کشاورزی علاوه بر رونق تولیدات این بخش موجب افزایش درآمدهای مالیاتی دولت نیز می‌گردید (حسینی و کاظم‌بیگی، ۱۴۰۱: ۱۹۱).

همچنین ناصرالدین شاه در اوایل حکومت خود، به منظور حمایت از تولیدات کشاورزی داخلی و جلوگیری از خروج نقره، کشت نیشکر را در مازندران گسترش داد و کارخانه قند و شکر را بمنظور تکمیل زنجیره ارزش ایجاد کرد که شکر تولیدی آن از نظر کیفیت

بررسی تاثیر پيش و نگرش ناصرالدین شاه ... (سیدمرتضی افقه و دیگران) ۳۱

دست کمی از شکر هندوستان که در تولید شکر مرغوب زبانزد بود، نداشت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷، ص ۲۲۶).

ه. صنعت، سرمایه‌گذاری و تجارت بین‌الملل

در واقع اولین و شاید جدی‌ترین تلاش‌ها برای صنعتی‌شدن ایران در زمان ناصرالدین‌شاه انجام گرفت. اولین قدم در این خصوص تربیت نیروی فنی و ماهر برای کارخانه‌های تولیدی نوپای کشور بود که در نتیجه این اقدام کارخانه‌ها و صنایع در ایران با رشدی چشمگیر مواجه شد که در عهد ناصری به نهضت کارخانه‌سازی معروف شد (زندیه و ثقفی، ۱۳۹۵: ۵۳). در آن زمان ابتدا گروه‌هایی از افراد برای یادگیری فنون تولید صنعتی به کشورهای اروپایی اعزام گردیدند. برای مثال گروهی از افراد برای یادگیری فنون شیشه و بلورسازی به روسیه فرستاده شدند تا با کارکردن در کارخانه‌های آنجا مهارت خود را کامل کرده و این رشته تولیدی را در کشور آغاز نمایند (آدمیت، ۱۳۴۸: ۳۸۵). ناصرالدین‌شاه پس از بازدید از کارخانه بلورسازی در تهران در سال ۱۲۷۰ ه.ق بمنظور قطع وابستگی کشور به کشورهای صنعتی اروپایی و جلوگیری از خروج سرمایه‌های بومی، به فکر تاسیس کارخانه بلورسازی ملی افتاد و متعاقب این بازدید دستور ایجاد کارخانه‌های ریسمان‌ریسی، شمّاعی، کاغذسازی و بلورسازی و ... را صادر نمود (خانپور، آشوری، ۱۳۹۱: ۶۷). علاوه بر آن ناصرالدین‌شاه برای بیان تمایل و علاقه خود به توسعه تولیدات صنعتی به تشویق صنعتگران با روش‌هایی از جمله بازدید از صنایع، اعطای جایزه به تولیدکنندگان و همچنین حذف مالیات و گمرک بمنظور حمایت از آنها در مواقع زیان‌دهی اقدام می‌نمود (خانپور، آشوری، ۱۳۹۱: ۶۹).

پس از احیای ارتش دائمی در دوران ناصرالدین‌شاه، تعداد ۱۵ کارخانه برای تامین مایحتاج این ارتش و کاهش وابستگی خارجی به این شرح تاسیس شد: کارخانه‌های تولید توپ، سلاح‌های سبک، لباس‌های فرم، سردوش و نشان، پشم، پارچه، کتان، کالسکه، سماور، کاغذ، چدن، سرب، مس و شکر (هدایت، ۲۰۱۷: ۲۰). به دلیل نبود داده‌های کافی، نمی‌توان از لحاظ کمی تحولات عمده در تراز تجاری ایران را مورد بحث قرار داد. با این حال، بدیهی است که در بخش عمده‌ای از دهه‌های ۱۸۸۰ و ۱۸۹۰، درآمد حاصل از صادرات بسیار بیشتر از هزینه واردات بود (گیلبر، ۱۹۸۶: ۷۶). همچنین صنعت چاپ که

زمینه‌ساز نشر دانش در تمامی جوامع بشری بوده و هست در عهد ناصری رونق بیشتری پیدا کرد.

و. توسعه راه‌ها

باتوجه به ورود مدرنیته به کشور در زمان ناصرالدین‌شاه، اقدامات عمده‌ای در زمینه راهسازی بعمل آمد (وزین‌افضل و اسماعیلی نصرآبادی، ۱۳۹۰: ۱۰۴). شاه قاجار بمنظور برخورداری کشور از جاده‌های مناسب اقدام به واگذاری امتیازاتی در زمینه راه و راه‌آهن به کشورهای اروپایی از جمله روسیه، انگلستان و بلژیک و همچنین به عوامل داخلی نمود. یکی از مهمترین آن‌ها، امتیاز مربوط به راه‌آهن و تعمیر و توسعه راه‌های شمال و جنوب کشور بود. علاوه بر این، اعطای امتیازات زیادی در زمینه گسترش راه‌ها از جمله راه‌آهن حرم عبدالعظیم، تراموا، راه خوزستان، راه مابین تبریز و دارالخلافه، راه‌آهن دکویل و ... نشان‌دهنده تمرکز و توجه ناصرالدین‌شاه به توسعه کشور در حوزه راه‌ها است (محدث، ۱۳۸۰: ۱۳-۱۰). ناصرالدین‌شاه بمنظور گسترش روابط تجاری با کشورهای پیشرفته جهان، ریشه‌کن کردن فقر، قحطی و مرگ‌ومیر، توسعه کشاورزی، رشد فکری و سیاسی مردم و تسلط سیاسی و نظامی منسجم بر تمامی ایالات؛ ساخت راه را مهمترین اولویت حکومت می‌دانست و نیز باتوجه به تجارب و مشاهداتی که در سفرهای اروپایی خود کسب کرده بود و رویای پیشرفت کشور همانند دول غربی را در سر می‌پروراند به این مهم ترغیب شد (نورایی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۳۸).

ز. توجه به مردم

ناصرالدین‌شاه نگاه‌داشتن حرمت رعیت و ملت را بعنوان یک مسئولیت ناگسستنی از حکومت خود دانسته و در دستورنامه‌هایی که به حکام و والیان ولایات می‌نوشت این موضوع را به‌مانند یک امر شرعی و عرفی به آنان ابلاغ می‌کرد (احمدوند و یاور، ۱۳۹۳: ۱۰۵). در این راستا می‌توان بعنوان مثال یکی از دستورنامه‌هایی را که ناصرالدین‌شاه به رکن‌الدوله حاکم خراسان ارسال کرده بررسی کرد:

رکن‌الدوله! از قراری که جمعی از رعایای خلوان و سایر اهالی طبس عرض تظلم کردند؛ علی‌اکبرخان پسر عمادالملک ابقا به احدی نکرده است؛ دست تعدی به مال و اموال و ناموس مردم گشوده، نهایت هرزگی و بی‌عدالتی را می‌نماید! شما چرا راضی می‌شوید

بررسی تاثیر پینش و نگرش ناصرالدین شاه ... (سیدمرتضی افقه و دیگران) ۳۳

اینگونه اشخاص به رعیت ظلم کنند! چرا باید غفلت از حال رعیت داشته باشید! البته به وصول این تلگراف، پسر عمادالملک را به ارض مقدس خواسته، تنبیه نمایید که بعدها مرتکب اعمال خلاف نشود (بیانی، ۱۳۷۵: ۱۶۴).

همچنین در دوران ناصری با تدوین بخشنامه‌ها و دستورالعمل‌هایی که مصداق اولیه قانونمندی است رابطه بین حکومت و مردم در حال ساماندهی بود. در چنین دیدگاهی که شخص شاه بدان مقید بود گویی مردم بعنوان نیرویی فعال که میتوانند در کنش‌های اجتماعی و سیاسی ایفای نقش کنند در نظر گرفته شده و در حال اهمیت بخشی بودند (فرهاد معتمد، ۱۳۲۵: ۴۲) و (سینکی، ۱۳۲۱: ۳۴).

ح. توسعه و مدرنیزاسیون در معماری و شهرسازی

عصر قاجار آغاز حرکت به سوی مدرنیته و تغییر در ساختار معماری و شهرسازی ایران بود و تجربه شکل گیری شهری معاصر در ایران از دوره ناصری (۱۲۳۰-۱۲۴۰ ه.ق) آغاز شد (مظاهریان و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۱۲). پس از قرن نوزدهم و به دلیل تمایل ناصرالدین شاه به ترک شهر باشکوه امروزی، بیشتر تغییرات مشابه شهر فرانسه انجام گرفت و بیشتر ابداعات در تهران ناصری به شکل احداث میدان توپخانه، ایجاد خیابان‌های جدید، ساخت دیوار دفاعی و به کارگیری معلمان اتریشی و فرانسوی اتفاق افتاد (حیدری و همکاران، ۲۰۲۲: ۱۱۱). با توجه به تحقیقات انجام شده در این بخش، می توان گفت که توسعه چشمگیر شهر تهران در زمان سلطنت ناصرالدین شاه، در قرن نوزدهم میلادی و مصادف با بیست و یکمین سال حکومت او مصداق عینی توسعه در کشور بوده است (حیدری و همکاران، ۲۰۲۲: ۱۱۹).

ط. تحول و توسعه اطلاعات و ارتباطات (روزنامه، تلگراف، پست):

- یکی از مهم ترین تحولاتی که در دوران سلطنت ناصرالدین شاه در فاصله سال‌های ۱۲۶۸ تا ۱۲۸۸ ه.ق رخ داد رشد انتشار روزنامه بود. هرچند انتشار روزنامه مربوط به دوره‌های قبل از حکومت ناصرالدین شاه بوده ولی تمایل وی برای باخبر شدن مردم از اقدامات اصلاحی دولت و همچنین نیاز مردم به برقراری ارتباط موجب گسترش انتشار روزنامه‌های مختلف در این دوران گردید. در دوران ناصرالدین شاه پس از

وقایع اتفاقیه که پس از قتل امیرکبیر متوقف شد، چهار روزنامه دیگر به نام های وقایع عدلیه، نظامی، مریخ و وطن منتشر شد (شهریاری، ۲۰۱۷: ۲۷۱).

- یکی دیگر از رویدادهای مهم ارتباطی که در دوران ناصرالدین شاه بوقوع پیوست توسعه تلگراف بود که علاوه بر دارابودن تاثیرات مطلوب در کیفیت زندگی و ارتقای سطح رفاه مردم موجب درآمدزایی برای دولت نیز می گردید. در دوران حکومت ناصر خطوط تلگراف به طول ۶۴۰۰ کیلومتر افزایش یافت که نظارت بر آنها در شمال بر عهده کشور روسیه و در جنوب بر عهده انگلیس بود (دهنوی، ۱۳۹۹: ۱۵۳).

- نخستین اقدامات بمنظور ایجاد امور پستی و تاسیس چاپارخانه های منظم در دوران ناصری و ولایت عهدی امیرکبیر در راستای تحول و نوسازی کشور انجام گرفت و به مرور زمان توسط دولتمردان بعدی بویژه میرزا علی خان امین الملک توسعه و گسترش یافت. امور پستی که در سال های اولیه حکومت ناصرالدین شاه پایه ریزی شد در مدت زمان اندکی باتوجه به مهارت و اراده امین الملک با تدوین قوانین منظم از جمله تعیین هزینه های آن سامان گرفت.

۶. نتیجه گیری

در پژوهش حاضر بطور کلی سعی شد این موضوع مورد بررسی قرار بگیرد که آیا نوع نگرش و بینش پادشاهان بر میزان توسعه یافتگی کشور تاثیرگذار هست یا خیر. برای واضح تر شدن موضوع به بررسی تفکرات ناصرالدین شاه قاجار پرداخته شد و دو پرسش مطرح شد که آیا نگرش و بینش ناصرالدین شاه را می توان توسعه ای نامید و نیز تاثیر این تفکرات وی در اوضاع اقتصادی ایران در زمان قاجار چگونه بوده است؟ بدین منظور شاخص هایی بومی سازی شده برای انسانی با تفکر توسعه یافته برگرفته از الگوی انسان مدرن اینکلس در قالب یک جدول فهرست گردید و دوران ۴۹ ساله سلطنت ناصرالدین شاه؛ برای تطابق با این شاخص ها در نظر گرفته شد. سپس به یافتن مصادیق این شاخص ها در متون تاریخی شامل قوانین وضع شده توسط این پادشاه، روزنامه های خاطرات پادشاه و انیسان دربار، انتصابات وی و سایر متون و اسناد تاریخی موجود با روش تحلیل محتوای کیفی پرداخته شد.

بررسی تاثیر پینش و نگرش ناصرالدین شاه ... (سیدمرتضی افقه و دیگران) ۳۵

در نتیجه مطالعات انجام شده و بر طبق مولفه‌های استخراج شده و مصادیقی که از تفکر و شیوه عمل و حکومت‌داری ناصرالدین شاه بواسطه اسناد موجود بدست آمد، مشخص شد که ناصرالدین شاه دارای مصادیق توسعه‌یافتگی بوده و می‌توان وی را پادشاهی با تفکر توسعه‌یافته نامید.

همچنین بررسی‌ها و مطالعاتی که در اوضاع و احوال ایران در دوران پادشاه موردنظر انجام گرفت نشان می‌داد ناصرالدین شاه با بیش توسعه‌ای خود مسبب ایجاد تحولات مثبتی در ایران در زمینه‌های مختلف علمی، کشاورزی، صنعت، تجارت، ارتباطات و... شده‌است. ناصرالدین شاه با ویژگی‌های شخصیتی منطبق با انسان مدرن و باتوجه به سفرهای خارجی که تجربه کرده بود، سعی در شناخت و مشاهده تغییر و تحولات و پیشرفت‌های دنیا داشت و ترغیب شده بود آن تحولات را در ایران نیز پیاده کند. بنابراین وی ایران را در یک شرایط پویا و در تکاپوی اتصال با دنیای مدرن قرار داده بود.

پی‌نوشت

۱. از زمره‌ی رجال عالی‌رتبه‌ی آن زمان بوده که در آن هنگام حکومت گرگان و استرآباد و طوایف آن را بر عهده داشته‌است.

کتاب‌نامه

- Abrahamian, E. (2010). A history of modern Iran (E. Fattahi, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney.
- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2005). Institutions as a fundamental cause of long-run growth. *Handbook of Economic Growth*, 1, 385–472.
- Adamiyat, F. (2018). Amir Kabir and Iran. Tehran: Kharazmi Publications.
- Adamiyat, F., & Nategh, H. (1980). Social, economic, and political ideas in unpublished works of the Qajar era. Tehran: Agah Publications.
- Adel-Mehraban, M. (2015). A review of qualitative content analysis and its application in research. Isfahan: Isfahan University of Medical Sciences Press.
- Afqah, S. M. (2021). The developed human as the driver of social development. Tehran: Jihad Daneshgahi, Organization of Publications.
- Afshar, I. (1969). Catalogue of Persian articles (Vols. 1–7). Tehran: University of Tehran Press.
- Ahadnezhad, A., Amiri, S., & Mir-Ebrahim, S. (2022). Lee Kuan Yew's geostrategic strategy in sustainable development. **Quarterly Journal of Political and International Studies**, 31(52), 1–27.

- Ahmadvand, Sh., & Yavar, M. (2014). The transformation of the concept of people: From subjects to population; the first steps towards globalization in the Qajar era. **Quarterly Journal of Globalization Strategic Studies**, 6(15), 91–124.
- Amanat, A. (2021). *Modern history of Iran*. Tehran: Faragard Publications.
- Barro, Robert and McCleary, Rachel (2003). Religion and Economic Growth across Countries. *American Journal of Sociology*, 68:760–781.
- Bayani, Kh. (1996). *Fifty years of history in the Naseri era*, Vol. 4 & 5. Tehran: [Publisher missing].
- Etemad al-Saltaneh, M. H. (1978). *Tarikh-e Montazam-e Naseri [The orderly history of Naseri]* (M. R. Rezvani, Ed.). Vol. 1. Tehran: Donya-ye Ketab.
- Faghihipour, J., Jannati, H., Mohajeran, A., & Mostafavi, S. (2021). *Attentive intelligence skills: Concepts and approaches*. Tehran: Dar al-Fonoun Publications.
- Gilbar, G. G. (1986). The opening up of Qajar Iran: Some economic and social aspects. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 49(1), 76–89.
- Grainger M., Mechitov A., Moshkovich H. (2020). Singapore's Miracle: An Unconventional Story. *Journal of International Finance and Economics*, Volume 20, Number 4, 29–44.
- Hao, Moo Jun. Yazdanifard, Rashad. (2015). "How Effective Leadership can Facilitate Change in Organizations through Improvement and Innovation ". *Global Journal of Management and Business Research: Administration and Management*. Volume 15 Issue 9 Version 1.0. pp. 36–43. Online ISSN: 2249-4588 & Print ISSN: 0975-5853.
- Heidari, P., Mazaherian, H., Hanachi, P., & Haghiri, S. (2022). Defensive modernization & evolution of the forms in the urban structures of Tehran (Naser al-Din Shah era). *Journal of Design Thinking*, 112–122.
- Hosseini, S. M., & Kazembeigi, M. A. (2022). The financial condition of the Iranian state during Amir Kabir's chancellorship. **Journal of Social and Economic History**, 11(1), 179–217.
- Inkeles, Alex. (1969). "Making Men Modern: On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries". *American Journal of Sociology*, Vol. 75, No. 2 (Sep., 1969), pp. 208–225. <http://www.jstor.org/stable/2776103>.
- Issawi, C. (1990). *The economic history of Iran (Qajar era)* (Y. Azhand, Trans.). Tehran: Gostareh Publications.
- Jahani, F., & Molaie-Tavani, A. (2021). Iranian awareness of American agricultural economy and imitation of it; from the Naseri era to the end of the Qajar period (based on newspapers and unpublished documents). **Journal of Iranian History**, 14(1), 101–123.
- Khanpour, A., & Ashuri, M. T. (2012). Qajar era efforts to produce glass in Iran. **Journal of Cultural History Studies (Iranian History Association Research Journal)**, 3(12), 53–82.
- Khormuji, M. J. (1984). *Haqayeq al-Akhbar al-Naseri [The truths of Naseri news]* (H. Khodiv-Jam, Ed.). 2nd ed. Tehran: Nashr-e Ney.
- Lakshman, C. P. (2023). Impact of education on economic development. *Khazanah Pendidikan Islam*, 5(1), 10–19. DOI: 10.15575/kp.v5i1.25199.

- Manjurul, Hossain Reza, Nilufar, Yasmin. (2019). Development of Malaysia Under the Leadership of Mahathir Mohamad: Turned Malaysia into a Rich Country. *International Journal of Social Sciences*, ISSN 2454-5899, Volume 5 Issue 1, pp. 498-506.
- Mohaddes, M. H. (2001). Several concessions of the Qajar era. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Mona. (2024). Economic and non-economic factors of economic growth. Department of Economics, Maharaja College, Veer Kunwar Singh University, Ara.
- Montazer, G., & Kalantari, E. (2019). Reflections on scientific and technological events in Iran over the past 200 years (before and after the Islamic Revolution). **Quarterly Journal of Islamic Revolution Studies**, 8(30), 153–179.
- Mostowfi, A. (1964). My life or the social-administrative history of the Qajar era (Vol. 1, 2nd ed.). Tehran: Zovar Publications.
- Motamed, M. F. (1946). Sepahsalar-e Azam. Tehran: Ali-Akbar Elmi & Partners Co.
- Murat, Onder & Nyadera, I. N. (2019). The role of non-economic drivers in development planning: The case of South Korea and Turkey. *International Journal of Public Administration*. DOI: 10.1080/01900692.2019.1628057.
- Najafgholipour Kalantari, N., & Roshanfekr Jourshari, S. (2014). Studying the effects of modernity on development of Iranian architecture in the Qajar era. *Indian Journal of Fundamental and Applied Life Sciences*, 2231–6345, 1226–1235.
- Naser al-Din Shah Qajar. (1983). Travelogue of Naser al-Din Shah. Isfahan: Mash'al Publications with cooperation of Ghazal Publications.
- Naser al-Din Shah. (1990). Diary of Naser al-Din Shah's third journey to Europe (M. R. Rezvani & F. Qaziha, Eds.). Tehran: National Archives of Iran & Rasa Cultural Services Institute.
- Naser al-Din Shah. (1992). Diary of Naser al-Din Shah's third journey to Europe (Book II) (M. R. Rezvani & F. Qaziha, Eds.). Tehran: National Archives of Iran, Research and Publications Department.
- Naser al-Din Shah. (2000). Diary of Naser al-Din Shah's second journey to Europe (F. Qaziha, Ed.). Tehran: National Archives of Iran.
- Naser al-Din Shah. (2020). Correspondence between Naser al-Din Shah and Kamran Mirza Nayeb al-Saltaneh (M. M. Ghasabsaraei & M. Basafa, Eds.). Tehran: Malek National Library and Museum.
- Nouraei, M., Vazin-Afzal, M., & Jafari, A. A. (2016). Policies and challenges of Naser al-Din Shah in the development of the Mazandaran road. **Journal of Historical Studies of Iran and Islam**, 19, 235–260.
- Prosterman, Roy L., & Riedinger, J. M. (1987). Land reform and democratic development. Baltimore: The John Hopkins University Press.

References (APA 7th Edition)

- Ringer, M. A. (2014). Education, religion, and cultural reform discourse in the Qajar era (M. Haghghatkhah, Trans.). Tehran: Qoqnoos Publications.

- Robert J. Barro & Rachel M. McCleary. (2003). Religion and economic growth. NBER Working Paper Series, Working Paper 9682. <http://www.nber.org/papers/w9682>.
- Saidi-Nia, H. (2009). The historical transformations of Iran's customs and economic prosperity in the Qajar era. **Journal of Iranian History**, 5(63), 103–127.
- Sanders, Zagabe. (2023). Impact of leadership on a country's economic growth. Munich Personal RePEc Archive, No. 118181. <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/118181/>.
- Saroukhani, B. (1998). Research methods in the humanities: Insights and techniques. Tehran: Ta'ati Publications.
- Shahriari, Kamyab. (2017). Modernization Process in Iran: Historical Overview. *Journal of Social Science Studies*, ISSN 2329-9150, 2017, Vol. 4, No. 1, P 269-282.
- Shamim, A. A. (2005). Iran during the Qajar dynasty. Tehran: Behzad Publications.
- Shirzadi, R. (2017). Developmental thought: A case study of Mahathir Mohamad's ideas. **Quarterly Journal of Political Studies of the Islamic World**, 7(2), 197–223.
- Siddharth, Singh. (2017). The role of religion in economic development. SSRN Electronic Journal. DOI: 10.2139/ssrn.3402129.
- Sinki, M. M. (1942). Resaleh-ye Majdiyeh [Majdiyeh Treatise]. Tehran: University of Tehran Central Library.
- Soltani, A., & Soleimani, H. (2014). The role of China's leadership system in continuing the process of economic development domestically and internationally since 1979. **Studies of International Relations (Journal of International Relations Research)**, 7(25), 43–77.
- Tareh, M. (2014). New methods of elementary education in the Qajar era. **Journal of the History of Science**, 12(2), 163–172.
- Thimmaiah, G. (2006). Political leadership and economic development in Karnataka. *eSocialSciences Working Papers*, 308.
- Todaro, M. P., & Smith, S. (2017). Economic development (pp. 382-420). New Delhi: Pearson India Education Service Limited.
- Vaqaye Etefaqieh Newspaper. (1853/1266 AH Ramadan). Issue 4, p. 784.
- Vazin-Afzal, M., & Esmaili-Nasrabadi, H. (2011). Explanation and study of the Tehran-Qom road concession during Naser al-Din Shah's reign. **Journal of Cultural History Studies**, 3(10), 103–132.
- Yaghmaei, E. (1969). Dar al-Fonoun School. **Yaghma Magazine**, 22, 220–223.
- Zamanian, M. G. (2010). Development of healthcare in the late Qajar era. **Journal of the History of Medicine**, 2(3), 55–139.
- Zandieh, H., & Saqafi, M. (2016). The industrialization movement and its consequences in the Qajar period. **Journal of Social and Economic History**, 5(1), 39–55.
- Zell al-Soltan, M. M. (1983). Tarikh-e Sargozasht-e Masoudi [History of Masoudi]. Tehran: Babak Publications.